

РЕЦЕНЗИЯ

за дисертационния труд на **МИЛЕН ЦОНЕВ ИВАНОВ**,
редовен докторант в Центъра по Тракология „Проф. Александър Фол“ към Института
за Балканистика при БАН,
на тема „От култа към Хероя към култа към светеца в
Южнодунавските земи (III-VII век)“ (научен ръководител проф. дин Валерия Фол)
за придобиване на образователна и научна степен „доктор“

от доц. дин **ДИЛЯНА ВАСИЛЕВА БОТЕВА**,
Исторически факултет при СУ „Св. Климент Охридски“,
член на научното жури съгласно заповед № 143 НО-05/05.04.2012 г.

Дисертационният труд се състои от „Въведение“ (с. 2-5), четири глави, заключителна част, определена като „Глава V“ и съдържаща текст, озаглавен „Вместо заключение“ (с. 225-243), „Списък на съкращенията“ (с. 244-245), списък с използваните „Антични и средновековни извори“ (с. 246-247), „Библиография“ (с. 248-273) и пет „Приложения“ (с. 274-310).

„Въведение“-то започва с определяне на целта на изследването, а именно: „да разгледа и анализира прехода, който се извършва от култа към хероите към култа към светците върху земите южно река Дунав през периода от III до VII век“ като елемент от „проблематиката на прехода от Античност към Средновековие и от езичество към християнство (с. 2). Обяснено е също, че „материалът е организиран хронологически и тематично“, както и че „римската епоха, Късната Античност и Ранното Средновековие всъщност заемат и централно място в работата“ (с. 2). Териториалният обхват на изследването е съобразен с прекрояването на провинциалните граници в Източната част на Балканския полуостров при император Аврелиан, в резултат на което течението на р. Дунав за пореден път е превърнато в северна граница на балканските владения на Римската империя (с. 3).

Предложени са и ясни, макар и не съвсем безспорни, аргументи за „хронологическите рамки на изследването“ (с. 3). Очаквана е, допускам, моята реакция на възприемането на III век като „завършване на периода на най-усилено разпространение на паметниците на Тракийския херос“ (с. 3), тъй като се числя към онези, които предполагат – по думите на дисертанта – „тяхното наличие и през IV век“ (с. 3). Става дума за принципно важен въпрос, който има съвсем пряко отношение към проблематика на рецензирания дисертационен труд, и по който в научната книжнина от десетилетия са се наложили недоказуеми и по всичко изглежда погрешни клишета. Паметниците на Тракийския Херос, които са сигурно датирани било епиграфски, било археологически, са съвсем ограничен брой, но те всички се свързват или с късния III или, и това е по-честият случай!, с IV век. При такава реалност е необходимо да се тръгне към постепенното преодоляване на натрупаните неточни представи, което би означавало изводите и наблюденията в рецензираното изследване да бъдат проверени в двата контекста, създадени от предлаганите досега две различни датировки на тези така важни за анализираната тема паметници.

Това е задължителен подход в случая, тъй като дисертантът заявява категорично, че неговата „изходна позиция (...) е тази на историка на културата“, което „предполага анализ на културата, разбираана като форма на мисловност и поведение, в нейното историческо развитие“ (с. 3).

Коректно е определена една от най-важните задачи на изследването: да „бъде потърсен отговор на въпроса как става преминаването от езическата религиозност с култа към хероите, към християнската религиозност с култа към светците: на какви равнища и на каква основа се осъществява то.“ (с. 2). Напълно подкрепям определянето на културологичното понятие „за общ трансформационен модел“ като „основно и ключово“ за целта на неговото изследване (с. 2). Чест прави на дисертанта също и несъмнено изстраданото прозрение, „че отговорите на голяма част от поставените изследователски въпроси се изплъзват от възможността да бъдат познати“ (с. 4). Затова напълно споделям неговия осъзнат стремеж да постигне „дефинирането на проблемни ситуации, които да отворят перспективи за по-нататъшни ползотворни изследвания“ (с. 4-5).

„Глава I“ представя „Увод в проблематиката“, а изложението е отчетливо центрирано около два основни проблема: „Исторически извори и изворознание“ (с. 6-20) и „История на изследванията на проблема за хероя и светеца в научната литература“ (с. 20-56). По първия от тях са обсъдени следните категории извори: писмени, археологически и иконографски (формално те са разгледани като две отделни категории, но по същество са обединени: с. 17-18), етнографски, епиграфски и нумизматични. При разглеждането на втория проблем дисертантът представя подробно изследванията и позициите на Пиер Сентив и Иполит Делейе (с. 21-34), Питър Браун (с. 34-38), Жан Клод Фредуй (с. 40-44), Иван Дуйчев (с. 44-45), Иваницка Георгиева (с. 45-48), Евгений Теодоров (с. 49-53) и Данчо Господинов (с. 53-56). Тук се налага уточнение по отношение изданието на Жерар Фрайбургер и Лоран Перно от 1997 г., които са негови съставители и редактори, но – доколкото ми е известно – не са автори на подробно представеното от докторанта въведение, както е посочено в дисертацията (с. 39-40 и с. 268); във въпросния сборник идеята за наличие както на прекъсване така и на континуитет при прехода от езичество към християнство е формулирана от един от най-големите съвременни авторитети по разглежданата проблематика – проф. Жан-Клод Фредуй (J.-C. Fredouille).

В тази част текстът натезава на места от буквалното преразказване на съответните публикации. Длъжни сме все пак да отчетем, че става дума за основополагащи в повечето случаи изследвания, които са останали непознати и съответно – некомментираны в българската литература, имаща отношение към темата на дисертационния труд, която – впрочем сама по себе си е повече от оскъдна. Поради това, тяхното подробно представяне в текста на колегата Милен Иванов се оказва полезен ориентир за аргументите на засвидетелстваните към момента „школи, направления и парадигми в изследването на религиозната трансформация“ защитаващи „различни, а понякога и противоположни“ (с. 21) позиции. Общата историографска картина е синтезирана от дисертанта по следния удачен и смея да твърдя коректен начин: „В рамките на научния дискурс от едната крайна страна, въз основа на паралелизма между езическия и християнския култ, стои виждането за пълната приемственост (...). На другата противоположна страна стои възгледът, че култът към светците не се явява като следствие от почитта към хероите (...). Като компромисно положение между двете крайни гледни точки стои твърдението, че култът към хероите е имал аналогична отправна точка като този на светците и се е развил под влиянието на определени общи, универсални идеи, които са сходни с християнските идеи.“ (с. 21).

„Глава II“ (с. 57-112) е посветена на кръга проблеми, дефиниран от колегата Иванов във вида „От Хероите в тракийската древност до Тракийския Херос от римската епоха“. Тя резонно започва с част, озаглавена „Общи теории за фигурата на хероя“ (с. 57-61), в която са представени позициите на С. Айтрем (с. 58), Л. Фарнел (с. 59-60) и К. Антоначо (с. 59) за видовете херои и техните характеристиките, а също

вижданията на В. Пьотчер, В. Буркерт, И. Морис и Дж. О'Брайън за евентуална предполагаема древна връзка между Хера и Херос (с. 61). Така съобщените имена очевидно не се отличават с историографска пълнота (сред сериозните пропуски тук бих посочила статията на А. М. Снодграс „Археология на Хероя”, 1988), но пък са достатъчно представителни за състоянието на научните дирения по проблема. Елементът, който тук осезателно липсва, е собствената позиция или поне авторовата подкрепа за някое от представените идеи и хипотези. Този пропуск е сериозен, защото става дума за въпроси, третираны принципно по взаимно изключващи се начини. Затова, от гледна точка на дисертационния текст, е абсолютно необходимо да се изясни авторовата позиция по отношение на понятието Херос/Херои. Приключването на съответното представяне с твърдението на В. Буркерт, че „боговете са надалеч, а хероите са наблизко, под ръка” (с. 61) би могло да се разглежда като евентуален ориентир, но това не е достатъчно за темата на рецензирания дисертационен труд.

Като части от Глава II са включени разработки по проблемите на „Хероите в Омировия епос и у Хезиод” (с. 61-67), „Митически тракийски херои” (с. 67-78), „Исторически личности в Тракия, превърнати в херои” (с. 67-92), както и „Конникът върху паметниците на тракийското изкуство” (с. 92-95), които излизат извън темата на докторанта и имат единствено непряка връзка с нея. Това е и причината в настоящата рецензия да не взема отношение по тези части на текста. Казаното не е валидно за частта „Преходът към Тракийския херос от Римската (sic, Д.Б.) епоха” (с. 95-111), за която Иванов е направил уговорката, че въпреки много аспекти на проблема той „ще се ограничи главно до анализиране на връзката между хероите на тракийската древност и Тракийския херос”. Отново се настоява, че „времето на разпространение на релефите на Тракийския херос е през Римската (sic, Д.Б.) епоха – от I до III в.” (с. 96) и само се споменава съществуването на „определени предположения за тяхното разпространение и към IV век като горна хронологическа граница” (с. 96-97), без обаче да се вземе отношение по съществуващите аргументи за по-късната датировка. А тя би имала пряко отношение към темата на дисертационния текст и би подсказала допълнителна посока за анализ. Тази възможност се подкрепя допълнително от изключително интересните стенописи в ранно-християнска гробница от IV в., открита във Виминациум и публикувана от Миомир Корач още през 2003 г.: в люнета е поставен христовия знак, а на всяка една от двете дълги стени е изобразен по един ловуващ конник – единият на бял кон, а другият – на черен.

При представянето на съществуващите интерпретации на образа дисертантът очевидно е склонен да приеме „схващането, че в много от случаите той има за свой първообраз и прототип фигурата на царя от времето на тракийската древност” (с. 97), но пък си дава също така ясна сметка, че Тракийският херос „явно не може да бъде сведен само и единствено до образ на стария тракийски владетел, а е и нещо повече от него” (с. 97). За съжаление той не успява да излезе извън наложеното в историографията ограничено обвързване на този религиозен персонаж с еднотипни явления: „от една страна митическия тракийски цар Резос, описан в елинската литературна традиция, а от друга – владетелите-конници, изобразени върху паметници на древното тракийско изкуство, които от своя страна са свързани с историческите тракийски владетели” (с. 97). Немалко и неоспорими са наличните свидетелства, че в предримската епоха хероизирането е било постижимо и за избрани представители на тракийската аристокрация (не само за владетеля!), а в римската епоха – дори за много по-широки кръгове от тракийското общество. Ако наистина се търси адекватно обяснение за образа на Тракийския Херос, тези факти трябва задължително да бъдат отчитани! Не мога да не възразя за пореден път и срещу повтаряното като заклинание невярно за съжаление твърдение, че триделната класификация на изображенията на

Хероса е дело на Гаврил Кацаров (с. 102 и 107), след като самият той съвсем коректно се позовава на стореното от Виктор Хофилер още през 1902 г. Авторската класификация на Кацаров, в която се наблюдават наистина сериозни постижения, е друга, но тя остава неразработена и непозната от поколенията изследователи, работили след него.

Принципно важно е също така, колегата Иванов да вземе позиция по спора в литературата, дали Херосът е „върховен бог на траките” (с. 107) / „все-бог” (с. 112), или е „посредник между света на смъртните и света на боговете”. Нежеланието му да взема отношение по този принципен проблем го въвежда в нон-сенс, тъй като ако Херосът е върховен бог той няма как да е и посредник (с. 102-103), тъй като това би означавало, че той ще трябва да посредничи на самия себе си...

В „Глава III” са представени „Тенденции и особености в култа на Тракийския Херос като предпоставка за утвърждаване на християнството и култа към светците” (с. 113- 132). Структурирана е в три неравномерни по обем части: „Християнството, арианството и Тракийския херос” (с. 112-123), „Нимбът при някои изображения на Тракийския конник” (с. 123-131) и „Към наименованието „*κύριος*” и епитетите „*σωτήρ*” и „*sanctus*” на Тракийския херос” (с. 131-132). В изложението дисертантът се присъединява към онези автори, които приемат, че „Тракийският херос по принцип е податлив на отъждествяване и асимилиране с различни чужди божествени персонажи (твърдение, за което лично аз – както е добре известно – не намирам достатъчно основания в наличния материал)” и „че синкретизирането на Тракийския конник с чуждите богове предхожда синкретизирането му с християнските образи и идеи в по-късно време” (с. 113). Негово обаче е предположението, „че както синкретизирането, отъждествяването и асимилирането присъства в иконографията, така то е налице и в другите аспекти на религиозността” (с. 113). Възприема също така изказаната идея, че „в култа и образа на Тракийския херос има силно и ясно изразена тенденция към монотеизъм”, тъй като „хероят-конник се проявява под различни форми, но в основата си той остава един и същ” (с. 113). „На трето място” е възприето твърдението, че „наред с монотеизма и синкретизма, в култа и образа на Тракийския херос се наблюдава своеобразен пантеизъм” (с. 118). И ако тези постановки принципно са дискуссионни, то няма място за колебание по отношение на друго становище на дисертанта, а именно: „За това, че траките са се включили твърде активно в новата християнска религия, говорят много антични сведения” (с. 120). Този аспект на проблематиката е разгледан пълноценно в изложението.

Специално внимание е обърнато на появата на нимб в някои изображения на Тракийския херос и съвсем коректно е поставен „изследователския(т) въпрос” за „смисловата натовареност на нимба или сиянието около главата на Тракийския конник и какво е мястото на този ореол в контекста на античното изкуство” (с. 123). Изказано е предположението, че „нимбовете в описаните релефи на Тракийския конник ... имат връзка с култа на Аполон или пък указват/подчертават божествения характер на хероса” (с. 129) и са дефинирани като „вероятно” поредно „доказателство за религиозния синкретизъм през Римската епоха (*sic*, Д.Б.)” (с. 131). При по-нататъшната работа по темата добре би било колегата да се запознае с изследването на Jean-Louis Girard, посветено конкретно на проблемите около нимба, публикувано в цитирания в дисертацията сборник на Фрайбургер и Перно. При изграждането на картината по дискутираните наименования и епитети на Тракийския херос, задължително ще трябва да се отчете наблюдението на Б. Геров (1965, 67), че „употребата на епитета *sanctus*, -a (по рядко *sanctissimus*) в оброчните надписи показва, че той се носи от едно божество толкова по-рядко, колкото то стои по-високо в стълбицата на боговете и, обратното, при нискостоящите божества и персонификациите стои най-често”.

Глава IV, озаглавена „От тракийските Херои към християнските светци в Южнодунавските земи. III – VII век” (с. 133-224), разглежда четири основни проблема, от които първият е Св. Дазий (с. 133-146). В следващите три части – „Преходът към култа на светци-воини и конници” (с. 146-180), „Преходът към култа на светци-лечители” (с. 180-195) и „Преходът към култа на други светци” (с. 195-224) е концентриран приносният текст на дисертанта. Той съвсем коректно уточнява, че „в нито едно изображение на Тракийския конник змията не се явява като звяр-антагонист, а нероят не се явява като змееборец” (с. 172) и настоява за „балансирана позиция” по въпроса за евентуална връзка между Тракийския херос и св. Георги – „нито да се отрича напълно наличието на приемственост, нито тя да се абсолютизира”, а да се отчете „че връзка съществува, но тя не е директна, а опосредствана” (с. 179). Много съдържателни са и наблюденията на дисертанта за връзката „между култовете на древния бог на лечителското изкуство и херой-лечител Асклепий, и светците-лечители Панталеймон и Козма и Дамян” (с. 180-190). Съвсем коректно той говори „за образи и идеи – този път за лечителско изкуство – датиращи от Античността и съхранили се през вековете в езически и християнски контекст благодарение на културната памет” (с. 193), като в същото време е отчетен фактът, „че преходът от култа към Асклепий към култа на светците-лечители е твърде сложен, многоаспектен и амбивалентен” (с. 194). Балансирано са представени и анализирани също култовете към „други светци” – Св. Атанас (с. 195-201), Света Марина (с. 201-215) и Св. Илия (с. 215-224). Затова и заключението му звучи ненатрапчиво, каквото и трябва да бъде в този случай, но което е трудно постижимо: „както става ясно (...) моделът на трансформация от култа на хероя към култа на светеца има различни варианти, проявления и равнища. Една много добра илюстрация на процесите на традициите и трансформацията представя развитието на култовия топос в цялото му многообразие в южнодунавските земи” (с. 225 вече в **Глава V**. „Вместо заключение: Специфика на традициите и трансформационния модел в прехода от култа на хероя към култа на светеца”)

Дадената библиография (с. 248-273) е достатъчно изчерпателна без сериозни пропуски конкретно по темата на дисертацията. Включените в книжното тяло пет вида приложения дават възможност за пълноценно проследяване логиката на текста.

Текстът на автореферата и автосправката за приносите коректно отразяват съдържанието на дисертационния труд.

Направените бележки са в името на пълнокръвната научна дискуссия.

Дисертационният текст отговаря за законовите изисквания за успешна защита и затова с увереност давам своя положителен вот за присъждането на колегата Милен Иванов на образователната и научна степен „доктор”.

Подпис:

Доц. дин Диляна Василева Ботева

София, 12. 05. 2012 г.